

Rok 1989 pohledem historiků

U příležitosti 25. výročí pádu komunistického režimu v bývalém Československu i v ostatních zemích střední a východní Evropy se redakční rada revue *Paměť a dějiny* rozhodla požádat historiky, kteří se tomuto tématu věnují, o odpověď na otázku: **Jaké faktory podle vás nejvíce přispěly k pádu komunistických režimů ve střední Evropě?** Zde je vyjádření některých z nich.

■ MAREK JAN CHODAKIEWICZ

The Institute of World Politics, Washington D. C.

Nedošlo k žádnému „pádu komunismu“. Místo toho jsme byli svědky transformace komunismu v postkomunismus. Jde o personální a institucionální kontinuitu komunistických režimů v rámci zdánlivě liberální demokracie. Komunisté nebyli zničeni, bylo jim dovoleno se transformovat, udržet si stará privilegia a zvláště ekonomické výhody. Nicméně jde o významný pokrok směrem od socialismu Gulagu i od gulášového socialismu. Takže, pokud na tom trváte, rok 1989 byl rokem zázraků.

Na konci 80. let pracovalo proti komunismu celé množství faktorů. V metafyzické rovině tu byla víra, přesněji křesťanství, konkrétně katolictví. Křesťanství je v přímém rozporu s marxismem-leninismem. Náboženská víra byla stále součástí každodenního života v Polsku, ale i jinde. I nevěřící odmítali nadále žít v komunistické lži. A jelikož opakem lži je pravda a křesťanství je pravdou, posilovalo podvědomou rezistenci proti komunismu.

Antikomunismus, jak ho hlásal papež Jan Pavel II, měl duchovní a nenásilnou podobu. Nicméně se překrýval a doplňoval s antisovětskou ofenzivou, kterou spustil americký prezident Ronald Reagan spolu s britskou premiérkou Margaret Thatcherovou. Americký prezident si upřímně přál porazit SSSR. Politické a ekonomické soupeření a otevřená diplomacie spolu s robustní vojenskou silou západních demokracií zahnal Kreml do defenzivy. Moskva byla donucena k liberalizaci.

To byl taktický krok nového generálního tajemníka Michaila Gorbačova. Jeho cílem bylo zachovat socialismus a posílit Sovětský svaz, ne je zničit. Liberalizace sloužila k ujištění a oklamání Západu, aby byli Sověti vnímáni jako benevolentní a hodní pomoci, a k uklidnění a mobilizaci veřejnosti v souvislosti s reformami (proti takzvaným stranickým „konzervativcům“). Reformní hnutí získalo impuls, když povzbudilo satelity a svazové republiky. Centrum už nemohlo nadále odolávat. Reformy nakonec selhaly a Sovětský svaz vybuchl zevnitř. Totalitní stát přestal existovat hlavně díky tomu, že Gorbačov neměl žaludek na masové zabíjení, které by zastavilo reformy a znovu nastolilo pořádek. Čili největší zásluhu na vytvoření podmínek příhodných pro transformaci má Gorbačov. Ale nestalo by se tak, nebýt dalších výše zmíněných faktorů.

■ ŁUKASZ KAMIŃSKI

předseda Instytutu Pamięci Narodowej, Varšava

Faktor stojící za pádem komunistického režimu v Evropě nepochybně představovalo chronické hospodářské selhání. Klíčový význam mělo konečné ekonomické zhroutilí Sovětského svazu, vyvolané mimo jiné účinnou politikou Ronalda Reagana (vynucení další fáze závodů ve zbrojení, snížení cen ropy). Příklad Severní Koreje a Kuby však ukazuje, že samotný hospodářský krach není dostačujícím faktorem pro pád komunismu.

Druhým faktorem, který je nutné jmenovat, byla změna sovětské politiky poté, co funkci generálního tajemníka ÚV KSSS získal Michail Gorbačov. Ohlášení konce „Brežněvovy doktríny“ (reálně mrtvé od roku 1981), přenesení odpovědnosti za udržení systému na lokální vůdce komunistické strany a konečné také vnitřní změny v Sovětském svazu vytvořily rámec pro „podzim národů“. Opět však můžeme uvést i mimoevropské příklady (především čínský), které svědčí o tom, že samotná liberalizace sovětské politiky by nebyla dostatečnou hybnou silou (ačkoli, jak se zdá, zároveň nezbytnou) pro změny ve středovýchodní Evropě.

Klíčový význam je nutné připsat postoji obyvatel naší části Evropy a zavržení komunismu, které mnohokrát manifestovali. Svědectvím byly po sobě jdoucí vlny společenského odporu, včetně masových protestů, které otráslaly celým systémem. Došlo k nim v Německé demokratické republice a Československu v roce 1953, v Maďarsku v roce 1956 a opětovně v Československu v roce 1968. Mnohokrát se opakovaly v Polsku – v letech 1956, 1968, 1970, 1976, 1980 a 1988. Tyto protesty si vynutily reformu systému, ústup od jeho nejpevnější (jak ukazuje příklad Severní Koreje) stalinské podoby.

Zvláštní význam je třeba přičíst důsledkům polské krize z let 1980–1981 a vzniku Solidarity. Tato krize měla nejhlubší charakter ze všech, byla dlouhodobá, rychle získala organizovaný charakter a zasáhla velkou část společnosti. Jak se zdá, snaha zabránit další takové krizi byla hlavním zdrojem výše zmíněné evoluce sovětské politiky. Pokus komunistického vedení o likvidaci Solidarity se povedl pouze částečně. Opozice ve velké míře přetrvávala v ilegality, bylo nemožné ovládnout situaci po vzoru kádárovské konsolidace nebo husákovské normalizace.

Mluvíme-li o masových protestech, nemůžeme opomenout roli jednotlivců, kterou lze jen těžko posoudit. Z polské perspektivy je jednou z takových osobností Jan Pavel II. Mám však na mysli i lidi, kteří se nikdy nedostanou na stránky učebnic dějepisu. Posledním faktorem, který rozhodl o pádu komunistických režimů, byla individuální rozhodnutí tisíců obyvatel střední a východní Evropy, kteří se po letech nesvobody rozhodli prolomit bariéru strachu a vyjít na podzim roku 1989 do ulic svých měst.

■ JIŘÍ SUK

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha

Na omezeném prostoru musím velmi zobecňovat a pomítnout specifika jednotlivých zemí. Začneme zaostáváním východoevropské ekonomiky sdružené v Radě vzájemné hospodářské pomoci (RVHP) za tržní ekonomikou euroatlantického společenství. Elity a lid ve středoevropských zemích sovětského bloku vesměs přijaly logiku konzumní společnosti, která se pak nevyhnutelně stala klíčovým ukazatelem srovnání kvality života na Východě a na Západě. Komunistické režimy stále více vyčerpávalo obtížné zajišťování relativního blahobytu a potřebné loajality. Až na drobné výjimky bránily soukromému podnikání, a tak se musely smířit s rostoucí černou ekonomikou. Z toho povstala zvláštní symbióza vekslačství a nomenklatury, která stavěla komunistickou elitu do světla, v němž se jevila jako zištná a prodejná. Pod příkrovem komunistické ideologie bujela měšťácká mentalita. Ve stále více hlavách se usazoval pozitivní kapitalistický mýtus o možnosti výrazného zbohatnutí vlastním přičiněním, doprovázený představou o sociálním státu, jenž se postará o ty, kteří nemají potřebné schopnosti. Zlidovělá mytologie úspěšně konkurovala stereotypní komunistické propagandě o nezajištěnosti a bídě v kapitalismu. Výhody obyčejného života v reálném socialismu – relativně nízké a rovné platy, ale také relativně nízké životní náklady spojené s vědomím, že téměř o všem rozhoduje stát – přestávaly být považovány za vymoženost a výhodu. A mnozí z těch, kteří byli výše postavení v ekonomické a politické hierarchii, si přáli hmotně a trvale tezaurovat a legitimizovat svůj nezajištěný sociální kapitál spočívající v pracně budovaném systému známostí, konexí a vzájemného krytí.

Vyhrocoval se protiklad mezi rovností a svobodou. Zejména dospívající generaci, která se narodila v rovnosti, citelně scházela svoboda. Tím více, že v samotném Sovětském svazu existovala od roku 1987 úplná glasnosť. Rigidní marxismus-leninismus, který fungoval jako státní a vzdělávací ideologie, vyvolával lhostejnost, popuzení i odpor. Zevšednělá autorita strany a státu – opřená o monopol moci, cenzuru a zavřené hranice – začala být v čase počínajícího světového informačního a komunikačního boomu nesmyslná a neudržitelná. Tím spíše, že sám sovětský vůdce Michail Gorbačov razil kurz odstraňování bariér a budování nových mostů. Pozdní vize vylepšeného socialismu, kterou podrývalo národnostní pnutí na teritoriu vnitřního sovětského impéria a další sociální a ekonomické problémy, mohla být v zemích vnějšího sovětského impéria jen stěží obecně sdílena. Mimo jiné také proto, že proti ní stála historická zátěž potlačených revolt – 1953 ve východním Německu, 1956 v Maďarsku, 1968 v Československu a 1981 v Polsku. V čase perestrojkového uvolňování tento potenciál vzpoury proti centrální sovětské a domácí komunistické hegemonii v jednotlivých zemích sílil. Násilím eliminované revolty fungovaly jako žhavá ohniska paměti a v roce 1989 se zřetězily do nového, mnohem silnějšího emancipačního pohybu, který pohnul dějinami podobně jako evropské revoluce roku 1848.

■ VÁCLAV VEBER

Ústav historických věd FF Univerzity Pardubice

Odpověď na danou otázku se s pětadvacetiletým odstupem zdá být snadná, problém je jen v tom, že v zásadě nezvratně víme, že největší změny v životě i v politice – a pád komunismu ve východní Evropě takovou změnou rozhodně byl – přicházejí nikoli většinou v důsledku nějakého konkrétního úsilí kohokoli, ale spíše shodou náhodných okolností, které se ovšem musí sejít a alespoň dočasně působit jedním směrem, v našem případě k pádu nenáviděného režimu. Takovou první náhodnou okolností bylo zvolení Gorbačova na post prvního tajemníka sovětských komunistů (1985). On to byl, kdo měl odvahu, odhodlání i sebedůvěru, aby odstartoval proces, který nečekaně a neuvěřitelně rychle nad evropským komunismem zatáhl neprodyšnou oponu, což rozhodně nechtěl a takovou možnost si ani ve snu nepřipouštěl. Víme dobře, že chtěl reformovat systém, otevřít mu cestu k dalšímu, už třetímu či čtvrtému životu, ale byl okolnostmi donucen v prosinci 1991 stáhnout vládku SSSR z Kremle i z dějin. Tím chci naznačit, že rozhodující podmínkou pádu komunismu ve střední Evropě roku 1989 byl vývoj v Sovětském svazu, v zemi, která více než čtyřicet let větší část prostoru střední Evropy mocensky ovládala.

Faktory, které se sešly a shodně vedly k pádu režimů, byly vnitřní i vnější. Jen stručně: k těm vnitřním patřila dlouhodobá ekonomická krize, která hrozila komunistickému světu stále rozsáhlejšími důsledky. K vnitřním příčinám se řadila i ideologická krize. Vládnoucí komunistická elita zaměnila ideologii za klientelistické či klanové nakrady a jejím hlavním problémem nyní bylo legalizovat nakradený majetek, což komunismus neumožňoval.

Také z vnějších příčin uvedu alespoň dva faktory, které shodně přispěly k pádu komunismu v satelitních zemích východní Evropy. Především to byla změněná politika amerického prezidenta Reagana – jeho historické zásluhy jsou nezměřitelné, i když se nemohly obejít bez jistých negativ, např. nasměrování tehdejšího kapitalismu do méně vhodných vod neoliberalismu – který se snažil vymanit USA ze zahraničněpolitické defenzivy, ve vztahu k SSSR používal nejen politické, ale i hospodářské formy nátlaku, blížící se až metodám hospodářské války (ceny ropy, dostupnost půjček či úvěrů apod.). Druhým faktorem pak byl bezesporu vývoj v Sovětském svazu. Dnes také dobře víme, že v každé středoevropské zemi to probíhalo trochu jinak, polský vzor otevřít dveře komunistické Bastily dohodou byl svým způsobem nečekaným překvapením, i když se ve většině východoevropských zemí opakoval (zásada polských disidentů v jednání s jejich komunisty „my vládu, vy prezidenta“ se v podmínkách ČSSR transformovala do podoby „my prezidenta, vy vládu“, aniž by si někdo uvědomil dosah této změny). Ve středovýchodní Evropě byly nejpokročilejší Polsko a Maďarsko, v obou těchto zemích občanská společnost pochopila, že nemá sílu komunistický režim svrhnout, a místní komunisté vzali na vědomí, že nesmějí občanskou společnost zdrtit, protože jinak by se

vzbourila. V okupovaném Československu tomu bylo jinak, zdejší komunisté ve službách okupantů vyhnali půl milionu lidí z práce a asi 150 tisíc lidí do exilu, v zemi zanikly celé obory (z práce bylo například vyhnáno kolem 150 historiků, není divu, že československá historiografie skončila téměř na mizině). Komunisté se v této oblasti dostali do takových nesnází, že bez boje vyklidili zcela zdevastované pozice.

■ PETR BLAŽEK

Ústav pro studium totalitních režimů, Praha

O důvodech rozpadu sovětského bloku a zhroucení jednotlivých komunistických režimů na konci osmdesátých let byla již v minulosti napsána řada publikací. Z mezinárodních faktorů jejich autoři nejčastěji zmiňují nástup Michaila Gorbačova a novou, méně represivní politiku Sovětského svazu, Reaganovu antikomunistickou doktrínu, důsledky helsinského sblížovacího procesu či zásadní roli Polska jako specifické laboratoře změn, které si dlouholetým tlakem vynutila tamní široká opozice. Z ekonomických faktorů se pak často připomíná zásadní technologické zaostávání sovětského bloku a fascinace domácího obyvatelstva obrazy západní konzumní společnosti. Z duchovní sféry je vyzdvihována neslučitelnost lidské touhy po svobodě s diktátorskými základy komunistických režimů.

Za zmínku ovšem stojí i význam dobového historicismu, který si dovolím na této malé ploše připomenout. Diskuse o neřešených stínech minulosti se v roce 1989 staly zásadním mobilizačním prvkem pro aktivizaci široké veřejnosti. V událostech starých často i několik desetiletí se hledaly příčiny tehdejší krizové situace. Každá ze zemí měla své zásadní historické téma, které se v roce 1989 stalo symbolem zločinné povahy vládnoucího režimu a jehož prostřednictvím se jejich obyvatelé dovolávali historické spravedlnosti a ob-

jektivního hodnocení dějin. Jednotlivé debaty se zejména ve střední Evropě významně ovlivňovaly, byť ve skutečnosti neměly jednoduchou dominovou podobu, jak by na první pohled vyplývalo z proslulého bonmotu britského historika Timothyho Gartona Ashe: *Polsku to trvalo deset let, Maďarsku deset měsíců, východnímu Německu deset týdnů, Československu to možná bude trvat deset dnů*. Zmíněná věta alespoň částečně navozovala fascinující představu „roku zázraků“, podle níž se komunistické režimy nečekaně zhroutily vnitřním vyprázdněním a bez aktivního podílu společnosti. Převratných událostí roku 1989 se přitom ve skutečnosti účastnily miliony lidí, kteří v jednotlivých zemích pokojně protestovali na náměstích poté, co se vytratila násilím a strachem udržovaná legitimita vládnoucí moci. Dne 23. srpna 1989 vytvořily dva miliony lidí v Pobaltí symbolický řetěz dlouhý přibližně šest set kilometrů, aby připomněly doposud platné důsledky nacisticko-bolševického paktu, na jehož základě byly předválečné Estonsko, Litva a Lotyšsko (i část Polska) anektovány Sovětským svazem. Odloženého pohřbu maďarského komunistického vůdce Imre Nagyho, popraveného 16. června 1958 spolu s dalšími vůdci po potlačení maďarského povstání, se přesně na den po 31 letech zúčastnilo 300 tisíc osob. Pád Berlínské zdi v listopadu 1989, která vznikla necelých třicet let předtím, znamenal také hmatatelné odmítnutí konceptu dvou německých národů, uměle vytvořeného po druhé světové válce. Jedním z důležitých témat listopadových událostí v Československu byl požadavek odsouzení srpnové okupace v roce 1968. Na rozšířeném plakátu Občanského fóra byla číslovka 68 nakreslena tak, že se po otočení stala číslovkou 89. Je až triviální připomínat, že představy demonstrijících milionů o budoucnosti byly různé a že výchozí situace po desetiletích ničení duchovních i materiálních hodnot v sobě již nesla zárodky komplikovaného vývoje.

Vztah KSČ k nekomunistickým politickým stranám v letech 1970–1989

ÚSTR hostil kolokvium o novodobé historii

Již potřetí se v prostorách Ústavu pro studium totalitních režimů uskutečnilo kolokvium o vztahu KSČ k nekomunistickým politickým stranám. Vzhledem k letošnímu 25. výročí sametové revoluce se akce konala již 26. června 2014 (předchozí dvě kolokvia proběhla v listopadu 2012 a 2013), a to ve spolupráci s Ústavem pro soudobé dějiny Akademie věd ČR. Jednotlivé příspěvky se tentokrát zaměřily na období 70. a 80. let 20. století.

Pozornost účastníků se tedy soustředila nejen na analýzu tzv. normalizačního období, na jeho obecnější i konkrétnější charakteristiku, ale také na záležitosti vztahové, tzn. na proměny politiky KSČ a KSS vůči stranám tehdejší Národní fronty (Československá strana socialistická, Československá strana lidová). Jako důležité a podstatné téma se rovněž jeví analýza a komparace formování nekomunistické opozice (zárodku bu-

doucích politických subjektů) uvnitř totalitního režimu v ČSSR a v exilu.

Debata, která se vedla v rámci jednotlivých bloků, byla místy bouřlivá. Nicméně odrážela stav poznání i rozporuplnost postojů k představovaným dějinným událostem.

Na již uskutečněná kolokvia naváže kolektivní monografie, kterou pořadatelé připravují ve spolupráci s autory jednotlivých příspěvků.

Jan Kalous